

Вінниця, 2001. – 76 с.; 3. Реабілітовані історією: У 27-х т. Вінницька область. – Кн.1. – Вінниця, 2006. – 908 с.; 4. ДАВО. – Ф. р. 6023. – Оп.4. – Спр. 24641. – Арк. 1-23; 5. Там само. – Спр. 4252. – Арк. 1-92; 6. Там само. – Спр. 2295. – Арк. 1-109; 7. Там само; 8. Там само. – Спр. 23838. – Арк. 106; 9. Там само. – Спр. 24641. – Арк. 4; 10. Там само. – Спр. 22631. – Арк. 1-81; 11. Див.: Там само. – Спр. 23838, 24641, 13983, 10634 та ін.; 12. Там само. – Спр. 4817. – Арк. 1-21, Спр. 5818. – Арк.1-26; 13. Там само. – Спр. 6072. – Арк. 1-50; 14. Там само. – Спр. 28140; 15. Там само. – Спр. 23838. – Арк. 407-408; 16. Там само. – Арк. 411; 17. Див.: Там само. – Спр. 25040, 5159, 5856, 2553 та ін.; 18. Реабілітовані історією: Вінницька область. – Кн. 1. – С. 93.

С.І. Дровозюк

СВІДЧЕННЯ ПРО ГОЛОДОМОР 1932-1933 РР. В УКРАЇНІ ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

Свідчення про Голодомор 1932-1933 рр. в Україні – це потужна джерельна база для всебічного дослідження геноциду українського народу. Зусиллями істориків та краєзнавців зібраний джерельний масив, який потребує систематизації та поглибленого аналізу. Особливо продуктивним є погляд на свідчення очевидців крізь призму інформаційного підходу, що передбачає розробку усіх пластів інформації, яка міститься в даному джерелі. Голодомор 1932-1933 рр. – це не тільки голодна смерть мільйонів, а й суцільне руйнування економічних і духовних основ українського села. Отже, йдеться про багатоаспектну проблему, що вимагає комплексного, системного дослідження джерел, забезпечення їх максимальної інформаційної віддачі. Ми акцентуємо увагу на тому, що кожний факт, збережений у пам'яті очевидців, дає дослідникові цінну інформацію. Дослідження цієї інформації набуває також важливого значення у контексті мікроісторії та історії повсякдення, які поглиблюють історичні знання.

Необхідно підкреслити, що історики чітко визначили місце свідчень про голодомор у багатогранному джерельному комплексі. Роберт Конквест охарактеризував спогади селян про трагедію 1932-1933 рр. як «непохитні свідчення історичної правди, що їх так довго ігнорували чи обмовляли»¹. Розглядаючи джерелознавчі аспекти голодомору, Джеймс Е. Мейс підкреслив, що свідчення очевидців тих подій становлять «найголовніше, найцінніше джерело», з якого науковці зможуть отримати основу для оцінки не тільки фізичної, а й духовної шкоди, завданої українському народові². На важливе наукове значення усних свідчень для культурно-антропологічних й етнографічних досліджень звернули увагу також ті російські дослідники, які стоять на позиціях правдивого висвітлення голоду 1932-1933 рр³. В.К. Борисенко слушно зауважила, що усні свідчення про геноцид відкривають досі невідомі сюжети й версії⁴. Публікуючи свідчення очевидців, В.К. Борисенко водночас поглиблює їх джерелознавчий аналіз у контексті усної історії⁵. Отже, сучасна історична наука орієнтує на детальне дослідження змісту і структури інформації, яка міститься у свідченнях очевидців голодомору. Зрозуміло, що для всебічної критики цього історичного джерела необхідна значна за обсягом праця, тому у пропонованих нотатках зупинимося лише на окремих аспектах проблеми.

Передусім важливо з'ясувати інформаційні ресурси усних свідчень про голодомор, окреслити ті сюжети, які можуть бути розкриті на їх основі. Зрозуміло, що тематична структура кожної розповіді залежить не тільки від того, яку інформацію зберегла пам'ять, а й від запитань, які поставив збирач свідчень. Певне уявлення про структуру інформації дають свідчення кількох очевидців про події у одному і тому ж селі. Візьмемо розповіді К.І. Дячинської, Х.О. Колісник і М.Г. Джулай із с. Городище Літинського району Вінницької області. У цих свідченнях є такі спільні мікросюжети: пограбування селян активістами; поведінка сільських активістів; способи виживання селян; мученицька смерть голодних селян; поховання померлих. Повторюваність основних елементів у цих розповідях є важливим підтвердженням правдивості свідчень⁶. Ці елементи в різних співвідношеннях повторюються у більшості свідчень, тому на їх основі може бути реконструйована цілісна картина голодомору.

Свідчення очевидців є важливим джерелом для з'ясування безпосередніх причин голоду. Ця тема є ключовою майже в кожній розповіді. Наприклад, жителі селища Понінка одноставно засвідчили, що у селян були відібрані усі продукти харчування, що й призвело до голодної смерті: «витрушували все з горщиків»; «... картоплю забрали, до картоплини»; «Ті «червоні мітли» замітали до останньої зернини»; «Перед голодом ходили і забирали все, навіть з печі вигортали»; «Не тільки пашню забирали, і спечене, і зварене – все забирали...»; «...змели все, з половиною змели і забрали»; «Як забирали активісти хліб, то нічого не залишали»; «...забирають начисто, навіть насіння на грядки – бурякове насіння, диньки...»⁷. Отже, наукова цінність цих свідчень полягає в тому, що вони розкривають безпосередню причину голодної смерті: тотальне пограбування селян, відбирання в них

усього, що можна було їсти.

Важливою деталлю у механізмі геноциду, здійсненого більшовицьким режимом, були сільські активісти, які спільно з уповноваженими районних органів влади діяли як безпосередні убивці. Всебічне дослідження соціально-психологічної сутності сільських активістів та їх участі у вбивстві власного народу – одне з актуальних питань, яке необхідно дослідити. Для дослідників геноциду важливим є те, що очевидці називають прізвиська, прізвища та імена активістів, які відбирали у голодних селян останні крихти їжі. Таку інформацію містять свідчення жителів с. Шрубків Летичівського району. Так К.П. Хлепестун (Романенко) назвала прізвиська сімох активістів, які грабували селян. Деякі з названих нею прізвищ повторюються у спогадах інших селян. Жителька цього ж села Н.П. Березніцька (Кучеренко) згадувала: «Добре запам'ятався Байда. Шукав гаком зерно і в печі, і на горищі, і на городі». Зі свідчень інших селян дізнаємося, що «Байда» - це активіст Ф. Яцків, який забрав у М.Г. Березніцької «останню торбинку борошна»⁸. Прізвиська активістів с. Шрубків назвала також у своїх спогадах дружина 25-тисячника О.В. Жиліна⁹.

Описуючи акти поведінки активістів в умовах масового голоду, очевидці повідомляють важливі деталі, що характеризують ставлення цих агентів більшовицького режиму до дітей, жінок, осіб похилого віку. Промовистим є також ставлення активістів до їжі, яку вони не тільки відбирали, а й демонстративно знищували у присутності голодних селян. В одному випадку активіст залив водою вогонь в печі, де варилася їжа, вирвав з рук дитини картоплину і розтопав її, в іншому - останню пригорщу пшона висипали в пісок і змішали з ним¹⁰, стакан пшона, що стояв на вікні, розсипали по землі¹¹. За свідченням Г.Д. Савицької (с. Понінка), активісти «квашені капусту, огірки, помідори повиливали тако на подвір'ї, потоптали ногами та й все»¹². «Навіть з печі виймали зварене і виливали надворі» (с. Буки, Житомирський район)¹³. Поведінка активістів – одна з провідних тем у свідченнях очевидців геноциду. Ці факти є важливими для з'ясування антигуманної сутності активістів, дають підстави зробити висновок, що в тих умовах домінував жорстокий тип активіста.

Отже, свідчення про голодомор істотно доповнюють знання про поведінку сільських активістів та їх роль у здійсненні геноциду. Свідчення підтверджують документальні дані і висновки істориків про виняткову жорстокість сільських активістів, ознаки садизму в їх поведінці.

Свідчення очевидців дають інформацію для дослідження засобів і знарядь терору голодом. Один з учасників антиселянської акції розповів, як здійснювався пошук зерна: «Ми, два солдати з карабінами, і ще чотири чи п'ять сільських активістів, ходили по дворах з довгим щупом. Ми заглиблювали його у землю і дивились у виїмку, що була на кінці щупа, чи немає там зерна»¹⁴. Про спеціальне знаряддя, назване «щупом», згадують чимало очевидців. Ці знаряддя називають «залізними прутами»¹⁵, «гаками», «шіками»¹⁶, «штиками», «залізними палицями»¹⁷. Очевидці свідчать, що вони використовувалися в усіх регіонах України. Наприклад, у с. Оленівка Магдалинівського району Дніпропетровської області ця процедура відбувалася так: «У найманців були такі гострі шпиці, якими вони проколювали землю, щоб знайти щось. Так обходили все подвір'я зі шпицями» (М.П. Хмельник)¹⁸. К.С. Павленко з с. Чистоводівка Ізюмського району Харківської області згадувала: «...В активістів були такі палки залізні з гострим кінцем, що ширяли попід стіни хліва й хати...»¹⁹. Згадку про активістів, які прийшли і «стали скрізь шпичаками ширяти», знаходимо також у свідченнях жительки с. Катричівка, що на Харківщині²⁰. За свідченнями очевидців, активісти використовували подібне знаряддя і на Київщині: «...В руках у них був такий, як то кажуть, штир, як шомпол – таке щось гостре. Ним шукали, пробивали землю...»²¹. На Полтавщині активісти «довгими металевими списами штрикали під стріхи, в стіжечки соломи, в хатню долівку...»²², «...ціпками в землю штирхали», «ходили з залізними такими палицями і отак пробували в землі», в с.Хоружівка Сумської області вони ходили до людей «... із залізними палицями, ширяли ними одразу під поріг», «...ходили із штиками»(Черкаська обл.)²³. Повсюдне й масове використання цього металевого знаряддя у вигляді палиці чи прута свідчить про організований і тотальний характер пограбування селян, що неминуче мало призвести до голодної смерті. У зв'язку з цим постають питання: кому належала ідея використання саме таких знарядь? Хто і де їх виготовляв?

Важливий пласт інформації, що міститься у свідченнях, виживання селян в умовах геноциду. Із спогадів про голодомор дізнаємося також, що їли селяни під час голоду і як відбувався сам процес приготування їжі. Х.С. Дроздовська (с.Брусленів, Вінниччина) розповіла про такі способи виживання: батьки посилали дітей «щипати» колоски; їли гороб'як, квасець, щавій, пекли лип'яники з сушеної липи, акації, щавію і гречаної полови; хто мав сили, ходили на заробітки; міняли хустки на зерно і муку; випрошували їжу у сусідів; хто мав корову – рятувалися молоком. Їли собак, котів, шурів, ворон, горобців²⁴. З розповіді Г.Д.Кошевич (селище Понінка): «В лісі збирали шишки і добували

насіння з тих шишок, в ступі товкли те насіння і їли. Жолуді збирали, натремо їх на жорнах, а вони ж гіркі, як полин. Але їли, як нема чого їсти...»²⁵.

Непоправної шкоди моральним засадам життя селянства завдали крадіжки, що були безпосереднім наслідком злочинної політики більшовицького режиму. У свідченнях очевидців знаходимо повідомлення про способи викрадення продуктів харчування та жорстокі розправи над тими, хто у таким спосіб намагався роздобути їжу («Крадії зробили підкоп під хату і забрали все, до останньої картоплини й буряка»; «Хто посадив, видирали на городі ночами»²⁶. Г.Д. Свенцицька (Черпіта): «Корову тримали в сінях, в хліві боялися тримати корову, дуже корови крали в голод»²⁷.

Жахливим явищем, спричиненим масовим голодом, були самосуди. Очевидці істотно доповнили картину самосудів, яка склалася на основі документальних даних. Про розправу активістів над селянином, який зарізав колгоспне лоша і здер з нього шкуру, розповіла Г.Д. Савицька (с. Понінка): «То Степана зловили, в ту шкуру зашили, по селі водили, били й добили...То ті активісти його водили так по селі і добили»²⁸. Л.М. Кальницький (с. Гонтів Яр, Харківщина) розповідав: «Молоді хлопці, було їм тоді по 17-18, від голоду наважилися вкрасти у дядька корову. Зарізати встигли, а м'яса і не скуштували ... Розправа була кривавою і жорстокою – нещасних злодіїв повбивали кіллям»²⁹.

Тема української селянської родини, взаємин батьків і дітей є провідною у спогадах очевидців голодомору. На першому плані – образи матері і батька, які намагаються врятувати дітей від голодної смерті. Пошук їжі став також головним заняттям дітей. Навколо їжі будувалися взаємини в сім'ї. Зі свідчень дізнаємося, що не тільки батьки віддавали останню крихту дітям, а діти, яким вдалося роздобути їжу, ділилися з вмираючими батьками.

Одним з наслідків геноциду було руйнування народної культури. Спогади очевидців дають можливість показати, як відбувався цей процес. Шукаючи зерно, активісти руйнували печі, припічки, долівки, били горщики, глечики і миски, у яких селяни намагалися сховати останню жменю зерна³⁰. Пограбовані хати стояли пустками, завмерло селянське будівництво.

У селян забирали скрині, лавки, мисники, подушки, свити. «Кожухи, рушники, полотно, вишивані сорочки, намітки – все це забирали, якщо не виплатив налог», – згадував В.І. Швець (с. Китайгород Іллінецького району)³¹. За спогадами Д.О. Друзь, у с. Копачі Обухівського району Київської області, активісти забирали рушники і селянське полотно³². Як свідчать очевидці, селяни змушені були продавати рушники, полотна, хустки, щоб купити хоча б щось з продуктів харчування. Важко уявити, що відбувалося в душі селянки, яка продала весільну вишиту сорочку за склянку проса³³. Спогади про голодомор містять чимало важливих деталей про знищення предметів домашнього вжитку. Селяни втрачали речі, які мали для них не тільки суто практичне значення, а й глибокий символічний, духовний зміст.

Голод був засобом руйнування традиційної селянської обрядовості. Фактично голодомор мав завершити руйнування святково-обрядової культури, що цілеспрямовано здійснювалося більшовицьким режимом у попередні роки. Аналіз свідчень про голодомор показує, що в той час найпомітнішою подією в кожній сім'ї була смерть найрідніших людей. Сприйняття селянами смерті й поховання померлих – провідна тема спогадів. Помітно, що сприйняття селянами смерті було іншим, ніж за звичайних умов. Дослідження процедури поховання на мікрорівні є особливо важливим для розуміння змін, що сталися під впливом голодомору у цьому важливому аспекті культурно-духовного життя селянства. Відомо, що традиційній культурі було притаманне шанобливе ставлення до померлих та до місця їх поховання. Як свідчать спогади, які зібрав П. Ящуком, культура поховання була повністю зруйнована («Так було, що навіть не було кому ховати... Мерці по хатах лежали»; «Ніхто не ховав в трунах. Отако викопали яму, туди поклали мерця, якоюсь радіужкою закрили та й засипали землею»; «Мерців забирали без домовин, без нічого... Люди помирили під плотами на вулиці, і було таке, що неприбрані трупи собаки розгризали, розривали...»)³⁴. Жителька с. Шрубків Летичівського району Хмельницької області Л.М. Гуцалюк (Круть) згадувала: «У мене якраз город був коло цвинтаря, то я бачила на власні очі, як «ховали» мерців. Викинули з хури, і поїхали. Після цього злітаються ворони, викльовують очі мершим»³⁵. Особливо важливими є свідчення очевидців, яким випала доля пережити смерть найрідніших людей і брати участь у їх похованні. «У нашій сім'ї померло троє дітей, - згадує Павло Яременко із с. Чуків Немирівського району Вінницької області. - Я з матір'ю їх теліжною вивозив на цвинтар, замотаних в рядно. Ноги брата волочилися по землі»³⁶. Замість освяченої століттями традиції поховання перед очима постає жахлива картина духовної руїни: померлих вивозили на цвинтар возами чи гарбами, виносили на драбинах чи в мішках³⁷. Типове поховання жертв геноциду описала Марія Кравець із с.Малі

Крушлинці Вінницького району: «Вимирали цілі сім'ї. Їх возили, наче дрова. Ніхто не оплакував, ніхто не виряджав у останню путь, ніхто не прощався. Над могилами стояли хіба що ми, пастухи. Привіз син матір, розхристану, розпатлану, в чорній сорочці. Замотав у ряднину, викопав яму в коліно завглибшки і посадив, наче курку. Присипав, наче курку»³⁸. Як свідчать очевидці, для поховання померлих селян, яких не було кому поховати, сільрада виділяла підводи. «Навесні вже вмирили масово, тоді вже утворили похоронну бригаду з «індусів»... – згадував В.С. Заворітний із с. Чуків Немирівського району Вінницької області. – Вони обв'язувались м'яткою, брали граблі – і на рядна, і на гарбу, і на цвинтар»³⁹. Отже, свідчення очевидців дають можливість детально реконструювати процес руйнування поховального обряду. Це історичне джерело однозначно вказує на те, що в умовах масового вбивства голодом традиційний обряд поховання втратив будь-яке значення. Байдужість і неповага до людей, які померли від голоду, глум над мертвим тілом стали звичним явищем. Сільська громада, яка раніше була органічно причетною до поховання, втратила цю важливу функцію. Були занедбані звичаї поведінки на кладовищі, потреба відвідувати могили близьких, піклуватися про них. Огляд свідчень про геноцид дає підстави зробити висновок, що вони є важливим джерелом для поглибленого дослідження проблеми смерті в тих умовах, руйнування релігійно-народної культури вмирання, занепаду поховально-поминальної обрядовості, її символів і атрибутів.

Свідчення про голод є надзвичайно важливим джерелом для дослідження духовного життя селянства в тих умовах. Вони дають можливість реконструювати домінуючі настрої і почуття селянства, стан його емоційної сфери. Численні свідчення дають підставу зробити висновок, що духовний світ збіднів і звузився практично до одного – їжі. Дослідник може побачити, що означала тоді для голодної людини скибочка чи навіть крихта хліба. Особливо вражаючими є дитячі фантазії про хліб, ставлення до нього («Я з'їв би такий буханець хліба завбільшки, як хмара»⁴⁰). Чекання смерті стало домінантою життя українського селянина («Хто сильно опухав, рухатися уже не міг, чекав смерті»⁴¹). Цей стан описав П.П. Балац із с. Колибабинці Хмельницького району Вінницької області: «Почали ми пухнути, тато спухлі сидять вдома і гірко думають, думають, мама також спухли, плачуть і приказують: «Кропива нас не спасе, повмираєм»⁴². Спогади свідчать про те, що журба, плач, безнадія, байдужість, важкі думки заповнили духовний світ селянина.

Отже, навіть побіжний огляд свідчень про Голодомор 1932-1933 рр. показує, що це історичне джерело містить різнопланову і надзвичайно важливу інформацію для з'ясування механізмів і наслідків геноциду українського народу. Одне з важливих завдань джерелознавців – здійснення аналізу свідчень у двох напрямках: перший – порівняльний аналіз свідчень, зібраних в різних регіонах України, з погляду структури і змісту зафіксованої в них інформації; другий – порівняння свідчень з даними інших історичних джерел. Ретельне дослідження інформації, що міститься у свідченнях кожного конкретного регіону і села, дасть можливість висвітлити усі відтінки трагічної палітри повсякденного життя і смерті українських селян під час голодомору.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Конквест Р. Жнива скорботи: радянська колективізація і голодомор / Пер. з англ. – К., 1993. – С.12; 2. Джеймс Е.Мейс. Висновки та перспективи дослідження голодомору 1933 року // Сучасність. – 1993. – №4. – С.152, 154; 3. Хубова Д.Н. Черные доски: TABULA RASA. Голод 1932-1933 годов в устных свидетельствах // Голод 1932-1933 годов: Сб. статей / Отв. ред., вступит. статья Ю.Н. Афанасьева. – М., 1955. – С.85; 4. Борисенко В. Усні свідчення про геноцид // Пам'ять століть. – 2003. – №3. – С.63; 5. Борисенко В.К. Свіча пам'яті: Усна історія про геноцид українців у 1932-1933 роках. – К., 2007; 6. 33-й: Голод: Народна книга-меморіал. – К., 1991. – С.83; 7. Портрет темряви: Свідчення, документи і матеріали у двох книгах. – К.–Нью-Йорк, 1999. – Кн.1. – С.90, 125, 133, 140, 183, 199, 200, 269; 8. Голод на Поділлі: Книга свідчень. – Кам'янець-Подільський, 1993. – С.41, 42; 9. Там само. – С.45; 10. Портрет темряви... – Кн.1. – С.175, 133; 11. Там само. – Кн.2. – С.267; 12. Там само. – Кн.1. – С.154; 13. Борисенко В.К. Свіча пам'яті... – С.102; 14. 33-й... – С.73; 15. Там само. – С.74; 16. Портрет темряви... – Кн.1. – С.359; 17. Борисенко В.К. Свіча пам'яті... – С.84, 86; 18. Там само. – С.97; 19. 33-й... – С.469; 20. Чорні жнива: Голод 1932-1933 років у Валківському та Коломацькому р-нах Харківщини: (Документи, спогади, списки померлих) / Упоряд. Т.Поліщук. – К.; Х.; Нью-Йорк; Філадельфія, 1997. – С.244; 21. Борисенко В.К. Свіча пам'яті... – С.117; 22. 33-й... – С.471; 23. Борисенко В.К. Свіча пам'яті... – С.196, 200, 217, 257; 24. 33-й... – С.52; 64; 74; 43; 25. Портрет темряви... – Кн.1. – С.155; 26. 33-й: голод: Народна книга-меморіал. – К., 1991. – С.45; 72; 27. Портрет темряви... – Кн.1. – С.203; 28. Там само. – С.153; 29. Чорні жнива... – С.243; 30. 33-й... – С.188, 329, 354; 31. Там само. – С.88; 32. Борисенко В.К. Свіча пам'яті... – С.122; 33. 33-й... – С.84, 135; 34. Портрет темряви... – Кн.1. – С.97; 157; Кн.2. – С.285; 35. Голод на Поділлі... – С.46; 36. 33-й... – С.87; 37. Там само. – С.53; 70; 38. Там само. – С.73; 39. Там само. – С.75-76; 40. Там само. – С.57; 41. Там само. – С.71; 42. Там само. – С.86.